

زنان، ایثار و شهادت در دوره معاصر

کیوان شعبانی مقدم^۱، سارا نژادی^۲،

فرزانه زین‌العابدینی^۳، معصومه حسن‌زاده تبریزی^۴

چکیده

فعالیت زنان در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه اسلامی، از صدر اسلام تاکنون از واقعیت‌های غیرقابل انکار تاریخ اسلام و ایران است. هرچند اسلام با حضور زنان در جنگ‌ها به‌عنوان رزمنده مخالف است، اما در مواردی که این اقدام به‌منظور دفاع از جان خویش یا دفاع از وجود مبارک پیامبر (ص) انجام شده، مخالفتی ابراز نشده است. از همان صدر اسلام، زنان شهادت‌طلب و ایثارگر حتی در بحرانی‌ترین شرایط از بذل جان و فداکاری در راه اسلام دریغ نداشتند. حماسه پرشور کربلا و ایثارگری‌های زینب (س) و دیگر زنان چون مادر وهب (دختر عبد، از بنی کلب، همسر عبدالله بن عمیر کلبی) جلوه‌ای از روح شهادت‌طلبی در زنان مسلمان است. هدف از این مطالعه بررسی نقش روحیه ایثار و شهادت زنان ایرانی در ادوار مختلف بود. روش پژوهش به شکل کتابخانه‌ای بود که در آن برای یافتن مستندات، از مطالعه کتب مربوط و جست‌وجو در پایگاه‌های داده داخلی با استفاده از کلیدواژه‌های مرتبط انجام گرفت؛ که نتایج جست‌وجو نشان داد زنان ایران اسلامی چه در زمان مشروطه و چه در انقلاب اسلامی یا جنگ تحمیلی، با الگوپذیری از حضرت زینب (س) همواره در کنار مردان خود گاهی جلوتر از آنان، از آزمون صبر و استقامت و ایثار و شهادت‌طلبی، سربلند بیرون آمده‌اند.

واژگان کلیدی

ایثار زنان، شهادت‌طلبی زنان، فرهنگ ایثار، عاشورا، مشروطه، انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی.

-
۱. استادیار دانشکده علوم ورزشی، دانشگاه رازی کرمانشاه، ایران. keivanshabani@gmail.com
  ۲. دانشکده پزشکی، دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول) drsnezhadi@yahoo.com
  ۳. گروه اجتماعی معاونت بهداشتی کرمانشاه farzani222@yahoo.com
  ۴. معاونت تحقیقات و فناوری دانشگاه علوم پزشکی کرمان hasanzadehtabrizi@gmail.com

مقدمه

مبارزه علیه دشمنان و حفاظت از خانه، خانواده، وطن و دفاع از عقیده امری ذاتی و فطری است که در نهاد بشر به ودیعه گذاشته شده است. ایثار و شهادت‌طلبی یکی از آموزه‌های اصیل اسلامی است، از این‌رو بدون شناخت فرهنگ ایثار و شهادت در اسلام نمی‌توان درک درستی از نمودهای بارز آن در جامعه اسلامی ایران معاصر پیدا کرد.

در اسلام جهاد در راه عقیده و ایمان و وطن از ارزشی والا برخوردار است و کسی که در این راه کشته شود در شمار شهیدان است. هرچند همواره بر جنبه‌های عاطفی و احساسی زنان تأکید و سعی شده که زنان را ضعیف و بدون قدرت تصمیم‌گیری جلوه داده شود، لیکن در فرهنگ و جامعه اسلامی الگوها و نمونه‌های فراوانی از ایثار و شهادت‌طلبی زنان در عرصه‌های مختلف به چشم می‌خورد. از این‌رو به همراه اسلام‌پذیری ایرانیان این فرهنگ و روحیه شادت‌طلبی نیز برای آن‌ها درونی و ما در طول تاریخ چند صدساله ایران اسلامی شاهد نمونه‌های بی‌شمار ایثار و شهادت‌طلبی زنان در راه اسلام و ایران هستیم.

در تاریخ مکتوب بشری همواره مردان قهرمانان و نقش‌آفرینان حوادث تاریخی بوده‌اند. لذا به نقش‌آفرینی زنان کمتر پرداخته شده است. دلیل این امر می‌تواند تفکر مردسالارانه حاکم بر جوامع بشری باشد. فرهنگ غنی اسلامی از این امر مستثنا است. چرا که در طول تاریخ اسلامی زنان بسیاری را در بطن حوادث می‌بینیم. از صدر اسلام در عرصه نمونه بارز این عرصه‌های مختلف، شاهد حضور برجسته زنان هستیم. حضرت خدیجه حضور است. این زنان با تکیه بر فرهنگ غنی اسلامی که در آن تنها عامل برتری تقوا است، خود را موظف به حضور در عرصه‌های مختلف سیاسی، اجتماعی... دانستند.

مسئله این است که مراد از ایثار در فرهنگ اسلامی چیست؟ مفهوم ایثار در فرهنگ اسلامی این است که انسان چیزی را که به او تعلق دارد در راستای تحقق بخشیدن به هدفی یا اجرای تکلیفی به دیگران ببخشد. شهادت‌طلبی حد اعلای ایثار، همان بذل جان است.

مسئله دیگر این است که مصادیق ایثار چیست؟ این مسئله را با نگاهی به تاریخ معاصر ایران در سه برهه مشروطه، انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی بررسی خواهیم کرد. محور بحث

در این مختصر ایثار زنان در این سه برهه است. ایثار و شهادت طلبی زنان در این دوره به دو شکل مستقیم و غیرمستقیم است. در شکل مستقیم آن زنان ایثارگر در جلسات سیاسی، تظاهرات، پخش اعلامیه، فعالیت مسلحانه و تحمل اسارت و شکنجه ... حضور فعال داشتند. در شکل غیرمستقیم آن‌ها با پرورش فرزندان صالح و فرستادن آن‌ها به جنگ، ترغیب همسران خود به مبارزه در راه وطن، اداره منزل و تحمل سختی‌های ناشی از فقدان همسر نمود کامل مصادیق ایثار شدند. حال به این مسأله بپردازیم که چه نیرویی و چه اعتقادی باعث می‌شود که یک شخص حتی عزیزترین دارایی خود که همان جان است را فدای چیزی یا کسی دیگر کند؟ پشتوانه این اعمال ایثارگرانه آموزه‌ها و اعتقادات اسلامی است در سایه این تعالیم، من شخصی در تقابل با ما جمعی به فراموشی سپرده می‌شود و مصلحت عام جانشین منفعت شخص می‌شود.

معنای لغوی ایثار: ایثار مصدر باب «افعال» و از ریشه اثر است و اثر به معنای هر چیزی را به دست آوردن و دریافتن چیزی است که ما را به وجود آن راهنمایی می‌کند. (دهخدا، لغت‌نامه، ذیل واژه اثر) بر این اساس، وقتی از کلمه ایثار استفاده می‌شود مانند سایر مصدرهای باب افعال چنین معنایی از آن استنباط می‌شود: اینکه باب «افعال» برای قیام فعل است و نسبتش اول به فاعل داده می‌شود.

در سه کتاب مشهور لغت ایثار از نظر لغوی چنین تعریف شده است: ایثار اثبات برتری و مقدم داشتن آن چیزی است که در انتخاب و اختیار کردنش بر دیگران زیادی است (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۱: ۱۷). و اینکه ایثار دیگران را بر خود مقدم داشتن است (سیاح، ۱۳۷۳، ج ۱: ۱۰؛ انیس، ۱۳۷۲، ج ۱: ۶).

معنای اصطلاحی ایثار: ایثار در اصطلاح نهایت بخشش و گذشت و برگزیدن غیر بر خود است، یعنی به‌رغم نیاز به چیزی، دیگران را بر خود بدان چیز مقدم داشتن است. (اسمائیل پور، ۱۳۸۵: ۲۸).

همچنین در دروس اخلاق اسلامی ایثار چنین تعریف شده است «بالاترین درجه سخاوت، آنکه شخصی به چیزی محتاج است، ولی آن را به دیگری می‌بخشد یعنی از خودگذشتگی، که به آن ایثار می‌گویند» (جزایری، ۱۳۸۲: ۸۳؛ اسمائیل پور، ۱۳۸۵: ۵۶).

پیشینه پژوهش

در مورد حضور زنان ایثارگر و شهادت طلبی آنان و نقشی که در فعالیتهای مختلف سیاسی و اجتماعی ایفا کرده‌اند باید گفت، زن در این عرصه موجودی در حاشیه نبود، بلکه در بطن حوادث قرار داشت. از همان آغاز بعثت پیامبر، زنان شهادت طلب دوشادوش مردان در صحنه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی و ... حضور داشته و نقش مؤثر و مثبتی ایفا نمودند (غضنفری، ۱۳۸۹: ۸۹).

نبی‌اله ابراهیمی و خزاعی در مقاله‌هایی با عنوان زن؛ ایثار و شهادت عنوان می‌کند که مقوله پررمزوراز و انسانی «ایثار و شهادت»، آدمی را به وادی شور و شعور انسان کامل می‌کشاند که توگویی دست نیافتنی است. بگذریم. از سوی دیگر، نوشتن از «نقش و وظیفه زن» در این میان؛ این آینه جمال و جلال الهی و مظهر عطوفت و لطافت رحمانی، چنان پررمزوراز است که نوشتن در این باره، اگرچه جذاب است، اما هرگز آسان نیست. خداوندی و مظهر زیبای آفریدگاری در میان است و هم مقوله پیچیده و تودرتوی «ایثار»؛ این ارزش برجسته آسمانی در موجود زمینی به نام انسان! اما به‌رحال، تأمل پیرامون هر دو موضوع ضرورت دارد (ابراهیمی، ۱۳۹۰: ۴۳).

مجتبی شرفی نیز در پژوهش خود به نقش زنان اشاره می‌کند و به این نقش از منظر حجاب و عفاف اشاره دارد و معتقد است بانوان در جامعه انقلابی ما در طول هشت سال دفاع مقدس و ۳۰ سال پیروزی انقلاب اسلامی با حفظ و ترویج ارزش‌های معنوی و انقلابی این جایگاه را به دست آورده‌اند (شرفی، ۱۳۹۰: ۲۲).

زهره یزدان‌پناه قره‌تپه در کتاب خود با عنوان زنان عاشورایی به نقش زنان در نهضت عاشورا و نیز نقش زنان متأثر از این نهضت و همچنین چگونگی ادامه رسالت آنان و تأثیر این زنان در تحولات دوران اموی و سقوط بنی‌امیه می‌پردازد. نویسنده به نقش زنان در حماسه عاشورا می‌پردازد. وی عنوان می‌کند که زنان عاشورا، گاه در جبهه مبارزه بودند، گاه در کسوت پرستاری و غمخواری و گاه در نقش پیام‌رسانی. لذا در هر موقعیت مناسب، مسئولیت خطیر ادامه رسالت را با ابزار متناسب با آن شرایط به عهده می‌گرفتند (یزدان‌پناه قره‌تپه، ۱۳۹۰: ۶۳).

روش پژوهش

برای انجام این پژوهش روش جست‌وجوی نظام‌مند بر اساس کلیدواژه‌های مرتبط انتخاب شد؛ بدین‌منظور ابتدا مطالعه کتب مرتبط و سپس جست‌وجوی اینترنتی، در پایگاه‌های اطلاعاتی داخلی و با استفاده از کلیدواژه‌های ایثار زنان، شهادت‌طلبی زنان، فرهنگ ایثار، عاشورا، مشروطه، انقلاب اسلامی، جنگ تحمیلی و جمع‌آوری مقالات منتشر شده در مجلات معتبر اقدام شد؛ در جست‌وجوی پایگاه‌ها در مجموع با توجه به اهداف مطالعه ۷۳ مقاله، که در فاصله سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۴۰۰ شمسی به انجام رسیده بود، انتخاب گردید و مطالب از آن‌ها استخراج شد.

یافته‌های پژوهش

با توجه به یافته‌های پژوهش نقش مستقیم و غیرمستقیم زنان در ادوار زیر بررسی شد:

۱. فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی در اسلام؛
۲. زنان ایثارگر و شهادت‌طلب در انقلاب مشروطه؛
۳. ایثارگری زنان و نقش آن در پیروزی انقلاب اسلامی؛
۴. جنگ تحمیلی و شهادت‌طلبی و ایثار زنان ایران اسلامی.

فرهنگ ایثار و شهادت‌طلبی در اسلام

از همان زمانی، که بذره‌های ایمان در جان مسلمانان ریخته شد، همه اقشار جامعه در مبارزه با ظلم کوشیدند. این حضور و بذل جان و شهادت‌طلبی منحصر به مردان نبود و در هر عرصه‌ای که زنان ایثارگر و شهادت‌طلب حضور یافتند با ایثار هر چه تمام‌تر، حتی الگوی مردان شدند. روح شهادت‌طلبی و ایثار برگرفته از اندیشه اسلامی است. در اندیشه اسلامی کسانی که در راه اسلام و وطن کشته شوند، در شمار شهیدان‌اند. البته این بدان معنا نیست که در آیین اسلام جان انسان ارزش ندارد، اتفاقاً برعکس، اسلام بیان می‌دارد که ارزش جان یک انسان برابر با تمام بشریت است، انسان ایثارگر جان خود را فدای ارزشی والا تر که همان رضای خداست

می‌کند. شواهد تاریخی فراوانی از حضور زنان، چه در معرکه‌های نبرد و چه در عرصه‌های مختلف جامعه اسلامی داریم که در ذیل به برخی از آن‌ها خواهیم پرداخت.

«ام نسان» یکی از زنانی است که با شجاعت هر چه تمام‌تر و روحی سرشار از شهادت‌طلبی با اجازه پیامبر به سوی خیبر روانه می‌شود و با مداوای مجروحان جنگ، آنچه در توان دارد را در راه اسلام و پیشبرد اهداف آن ایثار می‌کند (واقدی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۶۸۷). مقام و منزلت نیز مانع ایثارگری‌های این زنان نیست. مصداق این مدعا فاطمه زهرا (س) است که همراه ۱۴ زن دیگر در نبرد احد حضور می‌یابد و به مداوای مجروحین و رساندن آب و آذوقه به رزمندگان می‌پردازد (واقدی، ۱۳۷۶، ج ۲: ۶۸۷).

«صفیه» دختر عبدالمطلب می‌گوید: در جنگ احزاب زیر رگبار سنگ و تیر بودیم، یک یهودی به سوی ما آمد. من شمشیر حسان بن ثابت را برداشتم و گردن یهودی را زدم؛ طوری که سرش به سمت گروهی پرتاب شد (ابن هشام، ۱۳۶۳، ج ۳: ۲۳۹؛ ابن سعد، ۱۳۸۹، ج ۸: ۳۴).

از دیگر زنان شهادت‌طلب که با حضور در جنگ همراه پیامبر، با از جان گذشتگی به سربازان اسلام خدمت کرده است «ام عطیه» است، ایشان بیان می‌دارد که در هفت جنگ همراه پیامبر (ص) بودم. در این جنگ‌ها، تدارکات ایشان را نگهداری می‌کردم، برای ایشان غذا درست می‌کردم و مجروحین را مداوا کرده و از مریض‌ها پرستاری می‌کردم (امین، ۱۳۶۱، ج ۳: ۸۴۲). در این دوره حضور دو زن شجاع و نترس، که باکی از شهادت و ایثار در راه اسلام ندارند به چشم می‌خورد، یکی «ام حارث انصاری» است، که هنگامی شوهر خود می‌خواهد از معرکه بگریزد، لگام شتر او را می‌گیرد و به فرار او اعتراض می‌کند و نشان می‌دهد که بذل جان و دفاع از اسلام و آرمان‌های آن زن و مرد نمی‌شناسد.

«ام عماره» دیگر زن شهادت‌طلب است. فداکاری این زن را در جنگ احد می‌بینیم. زمانی که مردان می‌گریزند و تنها افراد معدودی به دفاع از پیامبر می‌ایستند، او یکی از آن‌ها بود. وی که برای آب دادن به رزمندگان به جبهه جنگ آمده بود هنگامی که چنین می‌بیند مشک را می‌اندازد و سلاح برمی‌گیرد و با هر وسیله ممکن دشمن را از پیامبر (ص) دور می‌سازد، ام عماره در این نبرد جراحات بسیار برداشت، به طوری که درمان این جراحات یک سال به طول

انجامید (مقریزی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۴)، او در غزوه‌های بنی قریظه، خیبر و حنین نیز شرکت کرد. شجاعت و دلاوری او در حنین کمتر از احد نبود، خود او نقل می‌کند که «در حنین مردم از هر سو می‌گریختند و من و چهار زن دیگر می‌جنگیدیم. مردی از هوازن را دیدم که پرچم جنگ را حمل می‌کند و سوار بر شتر به دنبال مسلمانان می‌تازد. شترش را پی کردم، او به زمین افتاد و من بر پشتش نشستم پی‌درپی او را زدم تا از پا درآمد و شمشیرش را برداشتم.» «ام عماره» پس از وفات پیامبر نیز در جهاد مسلمانان شرکت کرد چنانکه در جنگ یمامه به سختی جنگید و یک دست او قطع شد (اقدی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۴۹).

این جانبازی‌ها و جانفشانی‌ها پشتوانه فرهنگی قوی‌ای می‌خواهد. پشتوانه این قسم حرکات آموزه‌های اسلامی است. ایثار و شهادت‌طلبی از متعلقات این آموزه‌ها است. به همین دلیل است که به موازات پیشرفت اسلام و در بطن آن بالیده است.

جلوه‌ای دیگر از ایثارگری‌های زنان در حماسه عاشورا نمود پیدا می‌کند، حماسه عاشورا را زنان و مردانی ساختند که مرگ سرخ و شهادت را بر زندگی ذلت‌بار ترجیح دادند تا گلوآژه آزادی و آزادگی همواره در تاریخ سبز بماند. در این حماسه خونین بیشتر به نقش‌آفرینی مردان و یارانی که در رکاب حضرت به فوز عظیم شهادت نائل شدند توجه شده است و نقش زنان و ایثار آنان کمتر موردتوجه بوده است. یکی از اسوه‌های است. درجه صبر و فداکاری زینب (س) در حماسه کربلا ایثار حضرت زینب (س) ستودنی است. از آنجاکه در این مختصر مجال بیان وجود آن نورانی نیست، به دیگر زنان و ایثار و شهادت‌طلبی آن‌ها خواهیم پرداخت.

مادر و همسر وهب (همسر عبدالله بن عمیر کلبی)، از اسوه‌های ایثار و شهادت‌طلبی و نهایت توجه و ارادت به مقام ولایت است. در روز عاشورا مادر وهب مکرراً به فرزند یادآور می‌شود که به‌جای شیری که به تو دادم، دلم می‌خواهد جانت را در طبق اخلاص بگذاری و در خدمت امام علیه‌السلام تا سر حد شهادت با دشمن بجنگی، وهب در روز عاشورا درحالی‌که در اثر ضربت‌های شمشیر خون از بدنش می‌چکید، نزد مادر آمد و گفت، آیا کنون از من راضی هستی؟ مادر گفت از تو خوشنود نخواهم شد تا پیشاپیش امام به شهادت برسی، وهب به میدان تاخت و پس از چندی به شهادت رسید. دشمن که می‌خواست روحیه مادر وهب را تضعیف کند سر وهب را برای او فرستاد ولی مادر وهب سر را به‌سوی دشمن پرتاب کرد و

گفت سری را که برای دوست داده‌ایم پس نمی‌گیریم، (محلّاتی، ۱۳۸۵ ج ۳: ۳۰۰؛ علامه امینی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۱۱؛ طبری، ۱۳۷۰، ج ۵: ۴۲۹؛ ابن اثیر، ۱۳۶۴، ج ۴: ۶۵). ایثار فراتر از اینکه، زنی جگرگوشه‌اش را فدای اسلام و امام مسلمین کند و خشنود و شاد از هدیه‌ای که به درگاه باری تعالی عرضه کرده است. همسر وهب نیز درحالی‌که بر بالین شوهرش بود به شهادت رسید.

«البنین» یکی از همسران باکمال امام علی (ع) است. وی مادر چهار شهید کربلا، حضرت عباس (ع)، عبدالله، جعفر، عثمان، است. وقتی خبر شهادت فرزندان خود را شنید، گفت شنیده‌ام بر سر عباس عمود آهنی زدند و دستانش را بریدند. اگر دست در بدن پسرم بود چه کسی می‌توانست با او بجنگد، وی بلافاصله جویای احوال امام حسین (ع) می‌شود و می‌گوید: «از امام حسین (ع) مرا خبر بده، فرزندانم و همه آنچه زیر آسمان کبود است فدای حسین (ع) باد». وقتی خبر شهادت امام حسین (ع) را شنید ناله‌اش بلند شد و گفت رگ‌های دلم را پاره کردی. این علاقه او به امام حسین، نشان کمال معنویت اوست. وی آن‌همه ایثار را درراه مقام رهبری فراموش کرده و تنها از رهبر سخن به میان برد (مامقانی، ۱۳۸۵، ج ۳: ۷۰؛ دانش، ۱۳۷۸: ۹۹).

به این ترتیب مادر چهار شهید، که تنها ثمره عمر او و میوه قلب او بودند از شهامت، شجاعت و حمایت از رهبر سخن می‌گوید و خالصانه فریاد می‌زند: فرزندانم و همه آنچه زیر آسمان کبود است، فدای امام حسین (ع) باد!

زنان ایثارگر و شهادت‌طلب در انقلاب مشروطه

در مراحل ابتدایی انقلاب مشروطه (اواخر دهه ۱۲۷۰ - اوایل دهه ۱۲۸۰) زنان بیشتر تحت تأثیر روحانیون بودند. به دلیل حمایت آنان از مشروطیت، از خانه‌هایشان بیرون آمدند و تظاهرات و رفتارهای دیگری که غیر زنانه تلقی می‌شد شرکت می‌کردند، مانند «جریان شورش نان». «کم‌کم حرکت زنان بیشتر شد و استقلال بیشتری یافت. آن‌ها انجمن‌ها و دوره‌های خصوصی بر پا می‌کردند. آگاهی اجتماعی و فعالیت غیر خانگی‌شان بالاتر می‌رفت (سانا ساریان، ۱۳۸۴: ۳۸). برخی از انجمن‌ها و سازمان‌های مخفی زنان، با ازجان‌گذشتگی و ایثار به

نبردهای مسلحانه دست می‌زدند، برای مثال در مبارزه‌ای مسلحانه بین موافقان و مخالفان مشروطه در آذربایجان، جسد ۲۰ زن در لباس مردانه یافت شده است (آفاری، ۱۳۷۵: ۲۵).

زنان ایثارگر و شهادت‌طلب این مرزوبوم، در هر زمان که احساس کردند، منافع ملی و دین و عقیده آن‌ها در خطر است، با شجاعت هر چه تمام‌تر حضور یافتند. نمونه بارز این حضور در جریان پخش شایعه درباره نمایندگان مجلس که خواسته‌های روس‌ها را پذیرفته‌اند، می‌بینیم که ۳۰۰ زن ایثارگر و شهادت‌طلب با تپانچه به مجلس رفتند تا آن‌ها را مجبور به حراست از آزادی و تمامیت ارضی کشور نمایند (کاساکوفسکی، ۱۳۵۳: ۲۴۰).

از جان‌گذشتگی و فداکارهای این زنان بدون چشمداشت مادی و به دست آوردن پست و مقامی بوده است. این اقدامات به دور از ریا و حد اعلای ایثار بوده است. شاهد این مدعا حضور زنان بسیار در مبارزات با لباس مردانه، بدون اینکه کسی آن‌ها را بشناسد است، نمونه‌ای از این حضور بی‌ریا و ایثارگرانه را در جریان سربازی که به شدت زخمی است و از اینکه درمان شود امتناع دارد می‌بینیم. همچنین در جریان یکی از مبارزهای آذربایجان پس از یافتن اجساد گروهی ۲۰ نفره از سربازان مشروطه‌خواه، مشخص شد که تمامی آن‌ها زن بودند (سپهر، ۱۳۳۶: ۳۰۸؛ عافیت، ۱۳۵۲: ۷۶).

نکته جالب‌توجه در این رفتار زنان ایثارگر این است که نمی‌خواهند شناخته شوند. این مسأله معلول دو علت می‌تواند باشد: نخست اینکه فضای فرهنگی جامعه در آن زمان و حتی امروز پذیرای چنین رفتاری نبود. این هرگز بدان معنا نیست که این زنان ایثارگر کار خلافی انجام داده‌اند. هدف از بیان این نکته این است که میزان فشاری که می‌توانست از طرف عامه متوجه چنین زنانی باشد را درک کنیم. درد اسارت و شکنجه‌ها را نیز بر آن اضافه کنیم.

دوم اینکه این زنان تنها برای پیشبرد اهداف انقلاب دست به چنین عملیات‌های مسلحانه می‌زدند نه برای جذب یا انجمن خاصی. از سران مشروطه نیز توقع پست و مقامی نداشتند. دلیل این مدعا این است که هیچ سند و مدرکی مبنی بر درخواست پست و مقام یا چیز دیگری از طرف این زنان وجود ندارد.

حضور زنان ایثارگر و شهادت‌طلبی آنان در پیشبرد آرمان‌های اسلام و مسلمین بسیار چشمگیر بوده است، به طوری که حتی در حراست و حفاظت از جان علما نیز، نقش محافظ آن

بزرگواران را در جریان سخنرانی‌ها ایفا می‌کنند و حتی زنانی چون همسر حیدرخان تبریزی با چماق‌هایی که زیر چادر پنهان می‌ساختند، وظیفه برقراری نظم را در سخنرانی‌ها بر عهده داشتند (ناهد، ۱۳۶۰: ۵۵).

علاوه بر زنان مبارز تبریز، زنانی از گیلان و کردستان در جریان مبارزات مشروطه حضور داشته‌اند. سن و سال و ناتوانی جسمی نیز مانع انجام فعالیت‌های ایثار گرانه آن‌ها نبود. به طوری که در جریان مبارزات پیرزن شصت و هفتادساله و دختر سیزده و چهارده‌ساله هم به چشم می‌خورد (امیرخیزی، ۱۳۵۶: ۶۷). همچنین زنان کشاورز روستاهای آذربایجان هم درحالی که نوزادان خود را بر پشت بسته بودند، اسلحه برداشتند و دوش‌به‌دوش مردان جنگیدند (کرمانی، ۱۳۶۲: ۵۷).

شجاعت و جسارت این زنان شهادت‌طلب و ایثارگر چنان بود که زمانی که مجلس توسط محمدعلی شاه قاجار به توپ بسته می‌شود و مردان جرأت نمی‌کنند اجساد مبارزان را بردارند و به خاک بسپارند، این مهم را زنان انجام می‌دهند (دولت‌آبادی، ۱۳۶۱، ج ۱: ۲۲).

حضور زنان ایثارگر در جریان مبارزات مشروطه چنان بود که حتی پاولویچ با تعجب بیان می‌دارد که یکی از سنگرهای تبریز را زنان چادر به سر اداره می‌کردند (پاولویچ، ۱۳۵۷: ۵۵). شهادت‌طلبی و ازجان‌گذشتگی زنان مسلمان ایران، چنان عین الدوله را ترسانده بود، که برای کنترل اوضاع دستور داد، از بیرون آمدن زنان جلوگیری کنند، از این‌رو هرکس از ایشان را می‌دیدند دستگیر می‌کردند. به همین دلیل و همان‌گونه که حاج سیاح نوشته است: «در زندان‌های دولتی از زنان مبارز کم نبود «با این وصف اقدام عین الدوله فایده زیادی نبخشید، زیرا هنگامی که علما و مردم در شاه عبدالعظیم بست نشستند، زنان بسیاری کفن پوشیده، ضمن سینه‌زنی و نوحه‌سرایی به بازار آمدند و علی‌رغم مخالفت و تلاش دولتی‌ها بازار را تعطیل کردند. زنان، علاوه بر ایثار جان در طول این دوره با ایثار مال و فعالیت‌های غیر قهرآمیز دیگر در راه مبارزه با ظلم و استکبار قدم‌های استواری برداشتند، نمونه آن فروختن جواهرات خود و خریدن سهام در جریان تأسیس بانک ملی از دولت بود. این اقدام به این دلیل انجام شد که محتاج وام از اجنبی‌ها نباشند (ساریان، ۱۳۸۴: ۴۱-۳۹). نکته جالب دیگر در رفتار این زنان آن بود که علی‌رغم آنکه در آن موقع، هیچ خانواده‌ای نبود که عزیزی را از دست نداده باشد و در

غم آن داغدار نباشد، ولی هیچ زنی برای مرگ پدر، شوهر، برادر و فرزند خود نمی‌گریست تا دشمن از غم و ناله‌های آنان خرسند نشود، البته نقش زنان دشتستانی در این اندازه پایان نیافت، بلکه شجاعت آنان در جنگ با انگلیسی‌ها و صبرشان در مصیبت از دست دادن خویشان و نزدیکان، موجی از عشق به وطن و دین را در مردان آن دیار پدید آورد. به‌طوری‌که مردان دلاور بوشهری با شبیخون‌های گاه و بی‌گاه، هرگز نگذاشتند که دشمن در خطه جنوب احساس امنیت کند (رکن‌زاده، ۱۳۷۵: ۴۵۹).

زنان ایرانی در این برهه از تاریخ کشورمان ثابت کردند که داشتن شعور سیاسی منحصر به تحصیل‌کرده‌ها نیست. آنان در سایه تعالیم ناب اسلام آگاه‌تر از به‌اصطلاح روشنفکران فرنگ‌رفته مصالح منافع کشور را درک می‌کردند. در راستای حفظ منافع کشور حتی از ایثار جان دریغ نداشتند.

ایثارگری زنان و نقش آن در پیروزی انقلاب اسلامی

بر هیچ‌کس پوشیده نیست که زنان ایثارگر و شهادت‌طلب ایران، نقش بسیار مهمی در پیروزی انقلاب اسلامی داشتند. حقیقتاً در مواردی نقش سنگین‌تر و مؤثرتری نسبت به مردان در جریان مبارزه ایفا کردند، اهمیت بیشتر این موضوع زمانی آشکار می‌شود که می‌بینیم، زنان نه تنها در برخی موارد در صحنه مبارزه حضور جدی و فعال داشته و در خط مقدم بودند، بلکه مشوق اصلی مردان و همسران خویش برای شرکت در مبارزه به حساب می‌آمدند مصداق دیگر ایثار آنان تربیت فرزندان صالح برای ادامه راه و آینده نهضت اسلامی بود. این نقش از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، شواهد نشان می‌دهد که زنان مسلمان در شهرهای مختلف، جلسات سیاسی دایر می‌کردند، همچنین در تظاهرات خیابانی به همراه فرزندان خردسال خود شرکت می‌کردند (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶: ۱۰۲).

روشن است که هیچ‌کس آن‌ها را مجبور به انجام چنین کارهایی نکرده است. در هیچ قانونی نوشته نشده است که زنان ایرانی مجبورند حتی اگر کودک خرد سال دارند در تظاهرات علیه رژیم پهلوی شرکت کنند و به مبارزات مسلحانه بپردازند. تنها مسبب این ایثارگری‌ها، عشق به اسلام و وطن و حراست و حفاظت از آن است. امام خمینی (ره) حضور زنان

شهادت‌طلب و ایثارگر را در تظاهرات و ایستادگی‌های آن‌ها در مقابل توپ و مسلسل را برخاسته از ایمان دانسته و صریحاً اعلام کردند که خانم‌ها از شهادت نمی‌هراسند (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶: ۱۷۵) به تعبیر امام خمینی (ره) جرأت و شجاعت زنان ایران مانند یک معجزه بود (امام خمینی (ره)، ۱۳۸۶: ۶۰). حضور گسترده زنان در واقعه ۱۷ شهریور که ۶۵۰ تن از آنان در میدان شهدا به شهادت رسیدند، میزان شهادت‌طلبی و ایثار زنان این مرزوبوم را نشان می‌دهد (اجتهادی، ۱۳۸۲: ۱۸۳).

دستگیری زنان مبارز و شکنجه کردن آن‌ها از سوی ساواک، نشانگر الگوپذیری زنان ایران از حضرت زینب (س) است، مدارک و اسناد نشان می‌دهد که ساواک در شکنجه کردن مبارزان هیچ تفاوتی میان زن و مرد قائل نبود. عده‌ای از مبارزان تا آخرین لحظه زیر شکنجه مقاومت کرده و حتی از گفتن نام حقیقی خویش خودداری می‌کردند (اسکندری، ۱۳۷۵: ۲۰۱). بسیاری از بانوان دستگیر شده، زیر شکنجه ساواک به شهادت می‌رسیدند. مهم‌ترین و برجسته‌ترین اصل که روند پیروزی انقلاب را تسریع می‌کرد، نقش شهادت‌طلبی زنان ایران و ترویج فرهنگ آن در میان جامعه بود. امام خمینی (ره) شهادت‌طلبی را تحول عظیم به شمار آورده و تأکید نمودند که شهادت‌طلبی بالاتر از اصل مبارزه است. (معاونت پژوهشی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۸۶: ۹۶). زنان ایران نبرد علیه رژیم طاغوت را به «جهاد مقدس» تعبیر کرده و آن را جزئی از وظایف دینی خود به شمار می‌آوردند. زنان با ذکر این نکته که شهادت اجر اخروی دارد، یکدیگر را به این امر تشویق می‌کردند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ج ۴: ۳۰۱). این مطلب که شهادت اجر اخروی دارد نشان از کمال معنویت زنان ایرانی در این برهه از تاریخ کشورمان است آنان این مطلب را نیز تبلیغ می‌کردند و با هرکس که برخورد داشتند او را به این مهم دعوت می‌کردند این مطلب می‌رساند که زنان ایرانی با آگاهی از اینکه امکان دارد در مبارزه با رژیم طاغوت به شهادت برسند بدون ترس و واهمه به تبلیغ می‌پرداختند.

تبلیغ فرهنگ شهادت توسط زنان ایران و افتخار آنان به شهادت مردان خویش، منحصر به شعار نبود. دلیل این مدعا آن است که بسیاری از آنان در زندان‌های ساواک به شهادت رسیدند (اسکندری، ۱۳۷۵: ۱۲۵۸). داشتن آرزوی شهادت از سوی زنان ایران و افتخار به شهادت

مردان خویش، موجب حضور فعال مردان و تقویت روحیه آن‌ها گردید، امام خمینی (ره) در پیامی اساس پیروزی ملت را شهادت دانسته و تأکید فرمود: مسلمانان صدر اسلام با داشتن روحیه شهادت‌طلبی پیشرفت نمودند (امام خمینی، صحیفه نور، ج ۱۴: ۱۰).

در پایان بررسی حضور زنان شهادت‌طلب در روند پیروزی انقلاب اسلامی سخنی تمام‌کننده از حضرت امام خمینی (ره) را بیان می‌کنیم، امام خمینی درباره ایثارگری‌های زنان در این برهه می‌فرماید: بانوان ایرانی جانشان را، جوانانشان را، وقتشان را، وقف اسلام کردند و اسلام را به اینجا رساندند (مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ج ۴: ۳۰۱). آنچه انقلاب اسلامی را از سایر انقلاب‌ها متمایز می‌سازد روح شهادت‌طلبی حاکم و به‌خصوص ایثار زنان ایرانی است. مسأله شهادت هنوز هم برای غربی‌ها حل نشده است. دلیل این امر می‌تواند تفکر ماتریالیستی حاکم بر جوامع غربی باشد چراکه در این تفکر تنها ماده و ثروت اصالت دارد و همه کارهای انسان به این دنیا ختم می‌شود.

جنگ تحمیلی و شهادت‌طلبی و ایثار زنان ایران اسلامی

در ۳۱ شهریور سال ۱۳۵۹ درحالی‌که جمهوری اسلامی ایران پس از گذشت یک سال و اندی مبارزه علیه ظلم و استبداد در حال تثبیت پایه‌های خود و استقرار آرامش بود، درگیر جنگ تحمیلی و نابرابر با همسایه غربی خود عراق شد این کشور متجاوز، از زمین و آسمان کشور عزیزمان را موردحمله قرار داد. طبیعی بود که مردان و زنان شجاع و باغیرت این مرزوبوم که در همه برهه‌ها ثابت کرده بودند با جان و دل خود به میهن خویش عشق می‌ورزند، به دفاع از کیان اسلام در برابر تمامی کفر پردازند. متأسفانه در باب حضور زنان در این جبهه کمتر پژوهشی جدی صورت گرفته است، لیکن در این بخش سعی شده گوشه‌ای از این مهم را بیان داریم.

کیفیت حضور زنان و ایثارگری‌های آنان در این برهه به دو شکل، مستقیم و غیرمستقیم، خلاصه می‌گردد در شکل مستقیم، گرچه زنان از حضور در صحنه و خط مقدم معاف بودند، ولی با شروع جنگ و حملات موشکی، شهرها حالت تدافعی به خود گرفته و حضور زنان پررنگ‌تر شد (نخعی، خرمشهر در جنگ طولانی: ۳۵۰).

حضور مستقیم زنان

درباره حضور مستقیم زنان نمونه‌های فراوانی وجود دارد که این زنان علاوه بر فعالیت‌های مانند نگهداری از انبار مهمات، امدادسانی به رزمندگان، حضور مسلحانه نیز داشته‌اند، از جمله این زنان ایثارگر و شهادت‌طلب، نوشین نجار بوده است که درباره این حضور و فعالیت زنان می‌گوید «کوکتل مولوتوف درست می‌کردیم، گونی‌ها را پر از شن می‌کردیم و در نقاط حساس خرمشهر می‌چیدیم، شب‌ها روی پشت‌بام مسجد جامع با اسلحه یک‌به‌یک نگهداری می‌دادیم و هر یک ساعت بار پستمان را عوض می‌کردیم (معصومی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۵۰). در همان جریان‌ها خرمشهر بود که زنان ایثارگر و شهادت‌طلب این مرزوبوم ثابت کردند که زمانی که اسلام در خطر باشد، مردانه می‌جنگند و کسی به گردپایشان نمی‌رسد، شهناز حاجی شاهی نمونه‌ای از این زنان شهادت‌طلب شجاع است که در خرمشهر مردانه می‌جنگید و وقتی رزمندگان برای استراحت به عقب برمی‌گشتند به سرعت مشغول آماده کردن غذا می‌شد (معصومی، ۱۳۸۱، ج ۱: ۵۰) حضور این زنان شهادت‌طلب محدود به خرمشهر نبود، بلکه در جبهه‌های غرب و مناطق مرزی نیز این زنان حضور فعال داشتند، خانم نواب صفوی، نوه نواب صفوی از جمله این زنان بود که برای دیده‌بانی به طرف بهمن شیر می‌رفت و با اطلاعات مفیدی از دشمن برمی‌گشت، گویند یک روز در حالی برمی‌گشت که پیکر شهیدی را حمل می‌کرد و گویی از عملیات چریکی برمی‌گشت (حسینی، ۱۳۸۱: ۸۱).

حضور غیرمستقیم زنان

از جمله خدمات این مرحله زنان می‌توان به ایثار فرزندان خود در راه حیثیت و اصلاح جامعه اشاره کرد. هنوز یادمان نرفته است چه بسیار مادران سلحشوری بودند که باتربیت اولاد صالح و معرفی آنان به مراکز بسیج جهت اعزام به جبهه قوت قلب مسئولین جنگ را سبب می‌شدند، امام قدس سره این صحنه را این‌گونه بیان می‌فرمایند... «خدا می‌داند در طول تاریخ مثل این مادرها ما نداشتیم، الا کم که فرزندان کشته بشوند و بعد بیاید و بگوید که نه من افتخار می‌کنم؛ و... عکس‌العمل این مادرهای جوان مرده را زنده نگه داشته و گرم نگه داشته، برای اینکه این‌ها هستند که به ما شجاعت می‌دهند» (امام خمینی، ۱۳۶۸، ج ۲: ۲۷۱).

جلوه دیگر ایثار این زنان، ایثار همسران محبوب خود بوده است که بهترین و اصلی ترین تعلق خویش که همسر باشد را با تمام مشکلات و دل بستگی‌ها تشویق و ترغیب به حضور در میدان‌ها جنگ می نمودند تا آنجا که امام قدس سره زبان به مدح آنان گشوده و می فرمایند «کجا ما از زنان، آن قدرت و عظمت را دیده بودیم که امروز داریم از مادران شهید می بینیم؟ کجا ما از زنان جوان آن فداکاری را دیده بودیم که در دوران جنگ دیدیم، آنان همسران محبوبشان را به میدان‌های جنگ می فرستادند و عفت و امانت آن‌ها را حفظ می کردند تا آن‌ها با خاطر آسوده در میدان‌ها باشند» (سخنرانی امام خمینی (ره) در تاریخ ۶۱/۹/۲۶) باز در حسن ختام این بخش به سخنی گهربار و تمام کننده از حضرت امام (ره) درباره حضور و جایگاه زنان ایثارگر در این برهه می پردازیم، امام درباره این حضور می فرماید «زنان حق بیشتر از مردان دارند، زنان مردان شجاع را در دامان خود بزرگ می کنند، اگر زنان شجاع و انسان ساز از ملت‌ها گرفته شوند ملت‌ها به شکست و انحطاط کشیده می شوند» (امام خمینی، ۱۳۶۸، ج ۵: ۱۵۳).

بحث و نتیجه گیری

در مورد حضور زنان ایثارگر و شهادت طلبی آنان و نقشی که در فعالیت‌های مختلف سیاسی و اجتماعی ایفا کرده اند باید گفت، زن در این عرصه موجودی در حاشیه نبود، بلکه در بطن حوادث قرار داشت. از همان آغاز بعثت پیامبر، زنان شهادت طلب دوشادوش مردان در صحنه‌های مختلف اجتماعی و سیاسی و ... حضور داشته و نقش مؤثر و مثبتی ایفا نمودند. زنان مسلمان در صدر اسلام با تحمل شکنجه‌ها و تبعیدها و تحقیرها و حتی حضور در جبهه‌های نبرد با دفاع از جان پیامبرشان و مبارزه بری حفظ آئینشان، نشان دادند که از مردان کمتر نیستند. زنان ایران اسلامی نیز با بهره‌گیری از تربیت اسلامی و الگو قرار دادن آن شیرزنان، در عرصه‌های مختلف همواره حضور داشتند و با فعالیت‌های مختلف از جمله تظاهرات، ایثار و بذل جگرگوشه‌ها و همسرانشان در راه وطن، مبارزه مسلحانه و استقبال از شهادت، تحمل رنج اسارت و شکنجه‌ها و ... چه در دوره مشروطه و چه در روند پیروزی انقلاب اسلامی و چه در جنگ تحمیلی نشان دادند که مصداق کامل ایثار و شهادت طلبی بوده و هستند.

منابع و مأخذ

- ابن اثیر، علی بن ابی کرم (۱۳۶۴). *الکامل فی التاریخ*، ترجمه علی خلیلی، تهران: انتشارات علمی.
- ابن سعد، محمد (۱۳۸۹). *طبقات الکبری*، ترجمه محمد عبدالقادر عطا، بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیه.
- ابن هشام، محمد بن عبدالملک (۱۳۶۳). *السیره النبویه*، ترجمه مصطفی السقا، قم، انتشارات ایران.
- اجتهادی، مصطفی (۱۳۸۲). *دایره المعارف زن ایرانی*، تهران: مرکز امور مشارکت زنان.
- دلم، اسکندری (۱۳۷۵). *اسرار زندان اوین*، تهران: انتشارات بهروز.
- اسمائیل پور، محمدمهدی (۱۳۸۵). *ایثار و عرفان*، شیراز: نوید شیراز.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۵). *انجمن‌های نیمه سری زنان در نهضت مشروطه*، ترجمه دکتر جواد یوسفیان، تهران: نشر نو.
- امیرخیزی، اسمائیل (۱۳۵۶). *قیام آذربایجان و ستارخان*، تهران: نشر آیدین.
- امین، سیدمحسن (۱۳۶۱). *اعیان الشیعہ*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
- مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات (۱۳۷۹). *انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک*، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی.
- انیس، ابراهیم (۱۳۷۲). *معجم الوسیط*، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- معاونت پژوهشی موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(س)؛ بنیاد شهید انقلاب اسلامی (۱۳۸۶). *ایثار و شهادت در مکتب امام خمینی (ره)*، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- پاولویچ، میخائیل (۱۳۵۷). *سه مقاله درباره مشروطه ایران*، ترجمه محمدباقر هوشیار، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- جزایری، سیدمحمدعلی (۱۳۸۲). *دروس اخلاق اسلامی*، قم: انتشارات مرکز مدیریت حوزه علمیه قم.
- حسینی، مهری (۱۳۸۱). *مثنوی کربلا در کربلا*، تهران: نشر پردیسان.

- نخعی، هادی؛ محمد درودیان و مهدی انصاری (۱۳۹۰). *خرمشهر در جنگ طولانی*، سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ.
- خمینی، سیدروح‌الله (۱۳۶۸). *صحیفه نور*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- دانش، سیدمحمدکاظم (۱۳۷۸). *سیمای فداکاران*، تهران: انتشارات جهان‌آرا.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۲). *لغت‌نامه*، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۶۱). *تاریخ معاصر یا حیات یحیی*، تهران: نشر عطار.
- رکن‌زاده آدمیت، محمدحسین (۱۳۷۵). *فارس و جنگ بین‌الملل*، تهران: اقبال.
- سانا ساریان، الیز (۱۳۸۴). *جنبش حقوق زنان (طغیان، افول و سرکوب از ۱۲۸۰ تا انقلاب ۱۳۵۷)*، ترجمه نوشین احمدی خراسانی، تهران: نشر اختران.
- سپهر، عبدالحسین (۱۳۳۶). *ایران در جنگ بزرگ*، تهران: انتشارات بانک ملی.
- سیاح، احمد (۱۳۷۳). *فرهنگ بزرگ جامع نوین*، ترجمه المنجد، تهران: انتشارات اسلام.
- طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۰). *تاریخ الامم والملوک*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بیروت: نشر دارالتراث.
- عافیت، محمدرضا (۱۳۵۲). *سردار ملی*، ستارخان، تبریز: اندیشه.
- علامه امینی (۱۳۷۹). *ریاض الانس*، قم: انتشارات انصاری.
- کاساکوفسکی، کلنل (۱۳۵۳). *خاطرات کاساکوفسکی*، ترجمه عباس قلی جلی، تهران: نشر سیمرغ.
- کرمانی، ناظم الاسلام (۱۳۶۲). *تاریخ بیداری ایرانیان*، تهران: نوین.
- مامقانی، عبدالله (۱۳۸۵). *تنقیح المقال*، قم: نشر آل بیت (ع).
- محلاتی، ذبیح‌الله (۱۳۸۵). *ریاحین الشریعه*، تهران: نشر دارالکتب الاسلامیه.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- معاصر، حسن (۱۳۵۳). *تاریخ استقرار مشروطیت در ایران*، تهران: نشر ابن‌سینا.
- معصومی، امیر (۱۳۸۱). *زنان جنگ*، تهران: انتشارات سازمان سیاسی و عقیدتی ارتش.

مقریزی، احمد بن علی (۱۳۷۸). إمتاع الاسماع، تحقیق و تعلیق محمد عبدالحمید النمیسی، بیروت: انتشارات دارالکتب العلمیه.

ناهید، عبدالحسین (۱۳۶۰). زنان ایران در جنبش مشروطه، تبریز: نشر احیاء.

واقدی، محمدبن عمر (۱۳۷۶). المغازی، قم: نشر بوستان کتاب قم.

غضنفری، سعادت (۱۳۸۹). زنان، ایثار و شهادت در دوره معاصر، تهران: راسخون

ابراهیمی، نبی‌الله و فاطمه خزاعی (۱۳۹۰). زن؛ ایثار و شهادت، همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت، قم: دانشکده اصول دین.

شرفی، مجتبی (۱۳۹۰). حجاب و عفاف و نقش آن در ترویج فرهنگ ایثار و پایداری، همایش ملی فرهنگ ایثار و شهادت، قم: دانشکده اصول الدین.

یزدان پناه قره‌تپه، زهره (۱۳۹۰). زنان عاشورایی، تهران: نشر هلال.